

ПОРІВНЯЛЬНА ТИПОЛОГІЯ НІМЕЦЬКОЇ І УКРАЇНСЬКОЇ МОВ (СЛОВОТВОРЕННЯ)

У статті розглянуто типологічне зіставлення німецького і українського словотворення, способи та засоби словотворення, спільні та відмінні риси кожної мови.

Словотворення є галуззю мови, де взаємодія граматики і лексики виявляється найбільш чітко. Порівняльно-типологічний опис словотворення дозволяє йти від більш відомого – співвідношення між двома мовами в галузі морфології і синтаксису – до менш відомого – співвідношення між ними в галузі лексики і семантики.

В основу типологічного зіставлення німецького і українського словотворення покладено кілька його ознак: словотворча модель, наявність мотивації, зв'язок з опорним словом або словосполученням, належність до лексико-граматичного класу слів, семантичні відношення між компонентами складного слова.

Мовна техніка, за допомогою якої від уже наявних у мові слів і основ утворюються нові слова, тобто словотворча техніка, має свою типологію, яка залежить від загальної типологічної характеристики цієї чи іншої мови. До словотворчої техніки належать:

– способи словотворення, за допомогою яких на основі вже існуючих слів і основ виникають нові лексичні одиниці;

– засоби словотворення, які беруть участь у творенні слів тим чи іншим способом;

– правила або закони словотворення, що регулюють застосування словотворчих способів і засобів.

Основними способами словотворення, спільними для німецької і української мов, є: безафіксне (імпліцитне) словотворення, афіксальний слововивід (префіксація і суфіксація), словоскладання, творення складнопохідних слів (зрощення), аббревіація.

Засобами словотворення в порівнюваних мовах є словотвірні морфеми – префікси і суфікси, а також фонетичні зміни у структурі кореня: чергування голосних (у німецькій мові – аблаут, умлаут, переломлення), значно рідше – приголосних. Словотвірні афікси використовуються в афіксальному слововиводі; фонетична зміна у корені (голосних чи приголосних звуків) може супроводжувати як безафіксне словотворення, так і афіксальний слововивід, наприклад, Stand, Trieb, сміх, хід, плач – безафіксне утворення іменників від дієслівних основ; kgdnken – безафіксне творення дієслова від іменної основи за допомогою умлаута; зелень, молодь – безафіксні іменники, співвідносні з прикметниковими основами: Gebirge, Gehilfe – суфіксально-префіксальне утворення іменників за наявності переломлення.

Як способи, так і засоби словотворення в обох мовах можуть бути продуктивними, малопродуктивними і непродуктивними.

Основа слова, до якої додається афікс або яка переходить до складу іншого слова без участі афікса, називається твірною основою; основа, одержана внаслідок слововиводу, є похідною основою; слова, з якими співвідносяться твірні основи і компоненти складних слів, називаються опорними словами.

З названими поняттями пов'язані терміни і поняття мотивованість, мотивовані і мотивуючі слова. Більшість мотивованих слів спирається на значення інших слів і морфем сучасної мови, тобто мають семантичну мотивованість. Під семантичною мотивованістю слова розуміють характеристику позначуваного ним предмета або явища, яка впливає із значення його частин і семантики тієї моделі, за якою воно утворене. Наприклад, складне слово Goldkette мотивовано словосполученням goldene Kette або Kette aus Gold, значення деривата Lehrer відповідає значенню "той, хто навчає", похідні водяний, землянка, рибальство мотивуються через основи слів вода, земля, риба.

У словотворчих типах виділяються на основі різних відхилень від загального типу (чергування в основі слів, перерозклад основ, характер відношень між компонентами складних слів та ін.) підтипи (групи). Словотворення тісно взаємодіє як з граматиною, так і з лексикою. Граматичні закономірності більш абстрактні й узагальнюють відношення між предметами і явищами дійсності. Словотворчі категорії мають широкий лексико-семантичний зміст, наприклад, абстрактних назв (виражаються суфіксами іменників –heit, -schaft, -ств, -ість), зменшеності і здрібнілості (суфікси іменників –chen, -lein, -очок, -ечок), напрямку (прислівниковий суфікс -wärts). Словотворення узагальнює низку лексичних явищ, створює певні лексичні системи і водночас вносить у лексику своєрідну індивідуалізацію значень.

Типи афіксальних слів.

I. Тип суфіксальних іменників, мотивованих дієсловом, із загальною семантикою "носій процесуальної ознаки (дії)".

німецька мова

-er: Leser

Maler

Ausbilder

Verbraucher

-ling: Pflingling

Anlernling

українська мова

-ар: друкар

-ач, -увач: глядач, відвідувач

-ець: борець

-ик (у сполученні з іншими суфіксами):

керівник, подавальник.

-чик: льотчик

-тель: вихователь

-ій: водій

-ун: балакун
-ак: співак
-ух: пастух
-ень: учень

Зазначений тип німецьких суфіксальних іменників, утворених від дієслівних основ, репрезентований найчастіше суфіксом -er (його варіанти – -ler, -ner: Abweichler, Redner), значно рідше суфіксом -ling, а в українській мові беруть участь принаймні 14 суфіксів (без запозичених суфіксів –атор, -ант, -ент, -ер та інших, які, власне, в обох мовах одні й ті ж). Цей тип словотворення свідчить про більшу продуктивність суфіксального слововиводу в українській мові в зіставленні з німецькою.

II. Тип суфіксальних іменників, мотивованих іменником, із загальною семантикою "носій ознаки, дії".

німецька мова

-er (варіанти –ler, -ner)

Fischer

Sdnger

Kritiker

Eisenbahner

Kьnstler

українська мова

-ар (-яр): шахтар, школяр

-ач: циркач

-ик (у сполученні з іншими суфіксами):

вугільник, залізничник

-ік: механік

-анин: заробітчанин

Цей тип суфіксальних іменників, утворених від іменникових основ, у німецькій мові поданий лише одним суфіксом, в українській – їх не менше шести.

III. Тип суфіксальних іменників, мотивованих дієсловом, із загальною семантикою "опредмечена дія".

німецька мова

-e: Pflege

-er: Treffer

-erei: Lauferei

-nis: Begrдbnis

-ung: Behandlung

-t: Flucht

українська мова

-анн (-янн): читання, поневіряння

-енн (-єнн): нищення, озброєння

-інн: ходіння

-тт: життя

-іт: стукіт

-к: знахідка

-б: стрільба

-н: метушня

-н-еч: колотнеча

-от: робота

Як видно з порівняння, для утворення похідних віддієслівних іменників на означення опредмеченої дії в німецькій мові використовуються шість суфіксів (з яких -t є непродуктивним, але частотним), зате в українській мові їх більше.

IV. Тип суфіксальних іменників, мотивованих іменником із загальною семантикою "зменшеність (здрібнілість), пестливість, прихильність".

німецька мова

-chen: Hduschen

Schdtzchen

-lein: Вдchlein

-el: Кгьmel

українська мова

-ок: дубок

-ик: столик

-к: соловейко

-очок, -ечок, -очк, -ечк:

ставочок, кружечок, квіточка, сонечко

-инк, -иночк: хатинка, хустиночка

-иц (-ичк): сестриця, сестричка

-оньк, -еньк: голівонька, річенька

Українська мова багата на суфікси суб'єктивної оцінки. Названі вище словотвірні морфеми виражають у рідній мові значення і різноманітні відтінки значень зменшеності, здрібнілості, пестливості. В німецькій мові тільки суфікси -chen і -lein поєднують в собі більш-менш повно значення і відтінки значень, які виражають поняття зменшеності, пестливості, прихильності.

У порівняльному аспекті важливо підкреслити, що галузь поширення суфіксів суб'єктивної оцінки в українській мові не обмежується тільки іменником. Ці суфікси широко використовуються також у словотворенні прикметників. Так, для вираження значення збільшеності і згрубілості прикмети або якості вживаються словотвірні морфеми -езн, -ецьк, -єнн, -анн, -уч (-юч), -ач (-яч), -уц (-юц), -ац (-яц); суфікси зменшеності і здрібнілості прикмети або якості, міри пестливості: -ісіньк, -юсіньк, -єсеньк, -уват (-юват), -еньк, -ав (-яв), -аст (-яст).

У німецьких прикметників зовсім немає суфіксів суб'єктивної оцінки. Наявність в українських іменників і прикметників численної групи суфіксів суб'єктивної оцінки та їх диференційоване використання для вираження різних значень є однією з типологічних рис української мови.

В українській мові тип похідних прикметників численніший, ніж у німецькій. Менша продуктивність його в німецькій мові компенсується словоскладанням. З такими прикметниками в атрибутивній функції успішно кон-

курують іменники, що означають матеріал, речовину як перші компоненти детермінативних складних іменників, наприклад: Sandstein, Weizenbrot, Betonpfeiler.

Німецькі складні іменники відрізняються від українських більшою різноманітністю свого морфологічного складу. Перший компонент композита може бути виражений основами, які співвідносяться з різними частинами мови – не тільки з іменником, прикметником, числівником, займенником, прислівником (що властиве й українській мові), а й з дієсловом.

Основу порівняльно-типологічного опису формально-структурних моделей слів складають словотворчі способи: імпліцитний слововивід, префіксація, суфіксація, словоскладання, творення складнопохідних слів; вони є відносно універсальними. Типологічними моделями словотворення можна вважати всі можливі комбінації опорного слова зі словотворчими засобами. Типологічною ознакою української мови є те, що її дієслівні префікси виконують одночасно дві функції: словотворчу (створять нові лексичні одиниці) і формотворчу.

Німецькі префікси утворюють від дієслівних та іменних твірних основ самостійні лексичні одиниці, значення яких здебільшого зовсім відрізняється від значення відповідних твірних основ, наприклад: kommen – bekommen, treten – vertreten.

Типологічною ознакою німецької мови є наявність суфіксоїдів, за допомогою яких створюються іменники, прикметники і прислівники. Найбільш поширеними суфіксоїдами іменників є: напівсуфікси особи –mann, -frau, -bild, person, а також напівсуфікси, співвідносні з деякими власними іменами – Kaufmann, Arbeitsmann, Hauptmann; назви предметів, речовин, матеріалів – -stoff, -stück, -werk, -zeug (Rohstoff, Flugzeug, Werkzeug).

Суфіксоїдами прикметників є: -los, -frei, -leer, -arm, -reich, -voll, -mächtig, -gemäß, -recht, -wert, -artig, -fertig, -würdig (arbeitslos, aussichtslos, kopflos, teilnahmslos, willenlos, regenarm, sonnenarm).

Ще однією типологічною особливістю німецької мови є складні дієслова з іменниками, прикметниками, дієсловами та прислівниками в ролі першого компонента, наприклад: probelaufen, wettrennen, dorthalten, kennenlernen, vorbeifahren. Ці композити належать до продуктивного типу складних слів, зміст яких передається в українській мові за допомогою або префіксальних похідних дієслів, або дієслівних словосполучень.

Отже, порівняльно-типологічний опис основних семантичних і структурних моделей словотворення німецької і української мов дає змогу зробити такі висновки:

1. Взаємодія лексичного і граматичного рівнів у галузі словотворення в обох мовах має загалом подібний характер.

2. У порівнюваних мовах представлені здебільшого одні й ті ж словотворчі типи, що свідчить про типологічну близькість мов.

3. Відмінність у будові мов – більш виражена аналітичність німецької і флективність української – зумовлює значні розбіжності між їх словотворчими типами, що є типологічними рисами кожної з цих мов.

Матеріал надійшов до редакції 03.09.2004 р.

Кирпун О.Ф. Сравнительная типология немецкого и украинского языков (словообразование).

В статье рассматривается типологическое сопоставление немецкого и украинского словообразования, способы и средства словообразования, общие и отличительные черты каждого языка.

Kyrpun O.F. Comparative Typology of the German and Ukrainian Languages (Word-formation).

The article deals with the typical correlation, methods and means of German and Ukrainian word-formation, their common and distinctive features.